

HADTÖRTÉNELEM

Balla Tibor[✧]A haderő vezetésének kérdései
az első világháborús osztrák–magyar
tábornoki kar példáján*

DOI 10.17047/HADTUD.2020.30.2.65

Az átlagos vezetői és hadvezéri képességekkel rendelkező osztrák–magyar tábornokok tevékenységének hatékonyságát számos tényező korlátozta az első világháború folyamán. A haderőt a háború idején irányító két vezérkari főnök (Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy és Arthur Arz von Straussenburg vezérezredes) is számos vezetési hibát követett el. A vezető beosztásokra alkalmatlan vagy hadvezérként kudarcot vallott tábornokok túlnyomó többségét még 1914-ben leváltották. A mindössze 25 főnyi veszteséget szenvedett tábornoki kar összességében elfogadható vezetői teljesítményt mutatott fel, a háború végső kimenetelét azonban érdemben nem tudta befolyásolni.

KULCSSZAVAK: osztrák–magyar haderő, tábornoki kar, vezetői képességek, vezetési hibák, vezetői teljesítmény

*Questions of military leadership based on the case
of the First World War Austro-Hungarian General Corps*

The efficiency of the ordinary leadership and generalship skills of the Austro-Hungarian generals was hindered by many factors during the First World War. Numerous leadership mistakes were committed by both Chief of the General Staffs (Field Marshall Franz Conrad von Hötzendorf and Colonel General Arthur Arz von Straussenburg) who lead the armed forces during the war years. Those who were either ill-suited for leadership positions, or had failed as military leaders were mostly replaced back in 1914. The performance of the corps of generals, which only suffered 25 casualties during the war, is altogether acceptable, however, their actions could not significantly influence the final outcome of the Great War.

KEYWORDS: Austro-Hungarian armed forces, corps of generals, leadership skills, leadership mistakes, leadership performance

✧ Nemzeti Közszerzői Egyetem, Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar
National University of Public Service, Faculty of Military Science and Officer Training;
e-mail: balla.tibor@uni-nke.hu, ORCID: 0000-0003-2476-8981

* A tanulmány elkészítését az NKE a Tématerületi Kiválóság Program keretében támogatta.

A 20. század őskatasztrófájának tartott Nagy Háború kitörésekor, 1914 augusztusában az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres ereje addigi történetének legnagyobb kihívásával szembesült. Korábban soha nem tapasztalt kiterjedésű hadszíntereken, milliós katonatömegek néztek farkasszemet egymással, melyek egymás elleni harcát azelőtt elképzelhetetlen nagyságú veszteségeket okozni képes haditechnikai eszköz támogatta. Az első hetekben még senki sem sejtette, hogy a háború a tervezett néhány hét vagy hónap helyett több mint négy éven át tart majd.

Ausztria–Magyarország fegyveres erejének felépítése

Az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres ereje 1914 nyarán két haderőnemet foglalt magába. A szárazföldi haderőnem gerincét a békében 450 000 fős császári és királyi vagy közös hadsereg alkotta, amely a birodalom egész területéről egészült ki, vezényleti és szolgálati nyelve német volt, mozgósítás és feltöltés után azonnal bevetették, benne minden fegyver- és csapatnem (gyalogság, lovasság, tábori és vartüzérség, műszaki, hadtáp, szállító és egészségügyi alakulatok) képviselve volt. Egy eljövendő háború megvívására elsősorban ez a hadsereg volt hivatott.

A magyar (illetve a horvát egységeknél horvát) vezényleti és szolgálati nyelvű, békében 30 000 fős magyar királyi honvédség, valamint az annak ellensúlyaként a birodalom Lajtán túli felében létrehozott, utánpótlását az osztrák örökös tartományokból nyerő, németül vezényelt, békében 45 000 fős császári–királyi Landwehr szintén a szárazföldi haderő első vonalát képezte. A két honvédség elsődleges feladata a közös hadsereg támogatása és a honvédelem volt.

A fegyveres erő második vonalát 1914-ben a haderő mobilizálásakor létrejövő magyar királyi népfelkelés, illetőleg a birodalom osztrák felében a császári–királyi Landsturm alkotta. (1914. augusztus elején a magyar királyi népfelkelés 8 népfelkelő gyalogdandárral, 9 népfelkelő hadtápdandárral és 10 önálló hadtápszázalóaljjal, 10 népfelkelő huszárosztállyal, az osztrák Landsturm 8 népfelkelő gyalogdandárral és menetalakulatokkal növekedett.)

A szárazföldi mellett a másik haderőnemet a német vezényleti és szolgálati nyelvű, három bázison (Pola, Sebenico, Cattaro) állomásozó, 20 000 fős békelétszámú császári és királyi haditengerészet képezte.

Az uralkodó, mint legfelsőbb hadúr, fejedelmi joga volt a birodalom fegyveres erejének vezénylete, a katonai döntések meghozatalának joga a kezében összpontosult. A közös hadügyek egységes irányításáról (jellemző módon mindez Bécsből történt) a császári és királyi hadügyminiszter (békében a fegyveres erő valamennyi beosztása és személye feletti előljáró), a hadsereg főfelügyelője, az uralkodó katonai irodájának főnöke, a vezérkar főnöke (maguk is mind tábornokok), valamint a Monarchiához és annak uralkodójához feltétlenül lojális tábornoki kar gondoskodott. Az egyes fegyvernemek, szolgálati ágak irányítását főszemlélők végezték.

Az 1914. július végi mozgósítás után az osztrák–magyar szárazföldi haderő 16 hadtestjét (52 gyalog- és 11 lovashadosztály) hat hadseregbe vonták össze, a tábori hadsereg létszáma 1,8-2 millió főt tett ki.

A birodalom fegyveres erejét (a lakosság soraiból behívottak túlnyomó többsége a gyalogság sorait gyarapította) a hadsereg-főparancsnokság irányította, 1914 novem-

beréig Przemyslből, majd Teschenből, 1917-től pedig már Badenből. Élén 1914 nyaratól Frigyes főherceg gyalogsági tábornok állt, de a tényleges vezetés továbbra is Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok, vezérkari főnök kezében maradt. 1916 decemberében IV. Károly maga vette át Frigyes helyét, vezérkari főnökké 1917 márciusában Arthur Arz von Straussenburg gyalogsági tábornokot nevezte ki.¹

Az osztrák–magyar első világháborús tábornoki kar általános jellemzői

A szárazföldi csapatokat, valamint a közös hadügyeket irányító különböző szintű vezető és hátszági szerveket, továbbá a hadsereghez kötődő intézményeket az első világháború folyamán mintegy 1200 főt számláló, egységes tábornoki kar irányította, ami azt jelentette, hogy a két honvédségnek és a két népfelkelésnek nem voltak külön tábornokai. A vezérőrnagyi rangot² elért tiszteket császári és királyi tábornokká nevezte ki az uralkodó, kötetlenül helyezték át őket a közös hadseregbéli beosztásokból a két honvédséghez vagy a népfelkeléshez és viszont.

A tábornoki kar a birodalom társadalmi struktúrájában mindig is különleges helyet foglalt el. A Monarchia haderejében elitként elkönyvelt tisztikaron belül is elitnek számított, egy igen összetartó zárt intézményt, egyféle kasztot alkotott, hiszen a világégés időszakában a dualista állam hivatásos és tartalékos tisztí állományának (évenként változó mértékben) csupán egy-két százalékát tette ki.³ A Habsburg-dinastiához feltétlenül hű tiszt- és tábornoki kar egyfajta nemzetkefelettséget képviselt.⁴

Megállapítható, hogy az osztrák–magyar szárazföldi haderő irányításában a Nagy Háború folyamán végig aktívan (1/3-os arány) vagy csupán annak egy részében (1/3-os arány) szolgáló, az 50-es és 60-as éveikben járó (több mint 50%-os arány), túlnyomó többségében római katolikus vallású (több mint 80%-os arány), nős és családos (több mint 75%-os arány), 75%-ban középrétegekből és értelmiségi családokból származó, katonai akadémiát (50%-os arány) és vezérkari szakiskolát, vagyis Hadiiskolát (1/3-os arány) végzett, átlagosan három-hat nyelven különböző szinten beszélő, háborús tapasztalatokkal nem vagy csak alig rendelkező (egynegyedük vett részt hadműveletekben), tényleges (és nem címzetes) tábornoki rangokat viselő (3/4-es arány), pályájuk során vezérkari és csapatvisztí szolgálati tapasztalatokat egyaránt szerzett,⁵ mintegy egy heted részben magyarokból álló tábornoki kar vett

1 Balla Tibor 2014. 628–645. o.

2 Ausztia–Magyarország szárazföldi haderejében az első világháború idején a legalacsonyabtból a legmagasabbig a következő tábornoki rangok léteztek, amelyek mindegyikéhez különböző vezetési szintek, beosztások tartoztak: vezérőrnagy (dandár, vagyis 6–8000 fő élén), altábornagy (hadosztály, azaz 15–20 000 fő élén), az ugyanazon rangosztályba tartozó gyalogsági és lovassági tábornok, táborszernagy – utóbbi a tüzérségnél és a műszakiaknál – (hadtest, vagyis 40–60 000 fő élén), vezérezredes – 1915 májusától – (hadsereg, azaz 100–200 000 fő élén), tábornagy (hadseregcsoport, vagyis több mint 200 000 fő élén).

3 Balla Tibor 2010. 9–10. o.

4 Olyannyira igaz ez a megállapítás, hogy a legtöbben a hadsereget tekintették az otthonuknak, nemzetiségükről, identitásukról szinte soha sem esett szó.

5 A tábornoki karon belül a gyalogsági és lovassági tábornokok, a táborszernagyok 70,4; az altábornagyok 86,2; a vezérőrnagyok 56,7 százaléka a vezérkari tisztek közül került ki. Vö. Schmitz, Martin 2016. 167. o. A vezérkari szolgálatot többször félbeszakították, a tiszteket egyéves csapatszolgálatra alakulatokhoz vezényelték.

részt, amelynek tagjai főként a viláégés utáni két évtizedben (2/3-os arány) hunytak el.⁶

Néhányan közülük korábban megszerzett szakmai és háborús tapasztalataikat a Monarchia valamelyik utódállamának hadseregében is kamatoztatni tudták.⁷

A tábornokok vezetői tevékenységét befolyásoló tényezők a viláégés idején

A Nagy Háborús osztrák–magyar tábornoki kar vezetői, parancsnoki és hadvezéri tevékenységét befolyásoló tényezők és körülmények közül véleményem szerint a legfontosabb a háborús tapasztalatok hiánya volt.

A Habsburg-monarchia népessége 1867 és 1914 között több mint négy és fél évtizedes békeidőszakot élt át. A korszakban a haderő csupán néhány rövid hadjáratban vett részt. 1869-ben a cattarói-öböl környékén kitört lázadás leverésére, 1878-ban Bosznia és Hercegovina katonai megszállására, 1882-ben a Hercegovinában és Dél-Dalmáciában kirobbant fegyveres felkelés megfékezésére vetették be a közös hadsereget és részben a két honvédség alakulatait. A birodalomnak gyarmatok híján nem kellett másik kontinensen csapatokat állomásoztatnia. Nem véletlen, hogy az európai nagyhatalmak közül Ausztria–Magyarország hadereje rendelkezett a legkevesebb harci tapasztalattal 1914-ben. Annak hiányát az évente megrendezett és jól bejáratott sémák szerint végrehajtott, általában az uralkodó részvétele mellett zajlott hadgyakorlatok csak megerősítették.

A századfordulót követő jelentősebb helyi háborúban a Monarchia – a többi korabeli nagyhatalomhoz hasonlóan – hivatalos katonai megfigyelőkkel, illetve katonai attasékkal képviseltette magát. Példának okáért Csicseric Miksa alezredes az orosz, Dáni Béla százados a japán oldalon készített feljegyzéseket hadiattaséként az 1904 februárja és 1905 szeptembere között végbement orosz–japán háborúban. Tanczos Gábor alezredes a görög fél hadműveleteit figyelhette meg az 1912 októbere és 1913 májusa közötti első Balkán-háborúban.

A tábornoki kar egy hatodát kitevő tábornoki elit tagjai és az altábornagyok közül 172 fő vett részt dinasztikus háborúban vagy hadjáratokban, megszálló hadműveletben, közülük csak 90 fő harcolt ütközetben vagy csatában, a többiek jelen voltak, de nem szagoltak puskaport. A legtöbben (93) fő Bosznia–Hercegovina 1878-as okkupációjában, 55-en az 1882-es dél-dalmáciai és hercegovinai felkelés leverésében vettek részt. 11 fő az 1866-os porosz–osztrák–olasz, 4 személy az 1859-es piemonti–francia–osztrák háborúban harcolt, 1 fő az 1848–49. évi itáliai és magyarországi hadjáratnak, 1 személy az 1864. évi porosz–osztrák–dán háborúnak, 1 tiszt pedig a Novipazari Szandzsák 1879-es megszállásának volt részese. 15 fő több háborúban, illetve hadjáratban is részt vett. 3 személy megfigyelőként volt jelen 1914 előtt különböző külföldi katonai missziókban.⁸

6 Balla Tibor 2010. 23–43. o.; Balla Tibor 2019. 21–39. o.

7 A tábornoki kar elitjéből (tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, táborszernagyok) összesen 6 fő szolgált tovább a Monarchia utódállamainak valamelyikében. Vö. Balla Tibor 2010. 43. o.

Az altábornagyok közül 35 személy szolgált valamely utódállam hadseregében. Vö. Balla Tibor 2019. 37. o.

8 Balla Tibor 2010. 37. o.; Balla Tibor 2019. 32–33. o.

Meghatározónak bizonyult a Monarchia hadvezetése és vezérkara által vallott hadászati és harcászati elvek elavultsága, továbbá ezzel összefüggésben a Monarchia fegyveres erejének technikai lemaradása a háborús ellenfeleihez képest, amelyek szintén negatívan befolyásolták a tábornokok vezetési gyakorlatát.

A hadművészetet a századforduló körül és után lezajlott helyi háborúk (búr háború, orosz–japán háború, a két Balkán-háború) már sok új elemmel gazdagították. A katonai delegátusok jelentéseiből a vezérkarok ismerték a szembenálló felek nagyságát, a bevetett fegyverek hatását, a hadászat megváltozásáról, az alkalmazott harcászati módokról is rendelkeztek ismeretekkel. Sajnálatos módon a kiküldött megfigyelők által gyűjtött harctéri tapasztalatokat, valamint a hadműveletekből levont és megfogalmazott tanulságokat az osztrák–magyar katonai felső vezetés a haderő fejlesztése során részben (például 1908–1909-ben jelentős újítás volt, hogy a gyalogságnál bevezették a terep színébe jobban beleolvadó csukaszürke tábori egyenruhát, felállították a géppuskás osztagokat, és elkezdődött a tüzérség felfegyverzése modern lövegekkel) vagy egyáltalán nem vette figyelembe.⁹

A Monarchia katonai vezetői nem a jelentőségéhez mértén kezelték a haditechnika robbanásszerű fejlődését, a hadászatra és a harcászatra gyakorolt hatását.¹⁰ A Monarchia az 1880-as évektől kezdve lemaradt a fegyverkezésben a többi európai nagyhatalomhoz képest. (A világégés kitörésekor a gyalogság és a lovasság nem rendelkezett elég modern ismétlőfegyverrel, valamint géppuskával, a motorizáltság foka, a harctéri ellátást biztosító mozgókonyhák, a repülőgépek száma egyaránt alacsony volt, a legnagyobb lemaradás pedig a tüzérségi lövegek mennyisége és minősége, továbbá a tüzérségi lőszerjavadalmazás terén volt tapasztalható.)¹¹

A haderő alkalmazására vonatkozó hadászati és harcászati, valamint kiképzési alapelvek és gyakorlat is tévesnek bizonyultak. A hadseregen belül a fő és csatadöntő fegyvernemnek a gyalogságot tekintették, amely – tekintet nélkül a veszteségekre és a modern fegyverek tűzhatását alig figyelembe véve – az átkarolás mellett a frontális tömegrohamokban látta a siker minden áron való megszerzésének és a győzelem elérésének fő lehetőségét. A gyakorlatokon a fontos pontok birtokba vételéhez célra-vezetőbbnek tartották a gyorsaságot, mint a laza csatárláncok szökellő előremozgását vagy a támadások előtti megkerülő meneteket.¹² Csupán a természetes terep akadályok és domborzati formák mögötti ideiglenes, rövid ideig tartó védekezésre számítottak a gyalogság kiképzése során, árokvédelemre egyáltalán nem. (Az ellenfelek közül az oroszok és a szerbek az orosz–japán és a Balkán-háborúk tapasztalataiból okulva nagyon is számításba vették ezt az eshetőséget.)

9 Balla Tibor: Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma. Budapest, Scolar Kiadó, 2003. 12. o.

10 Annak ellenére, hogy a Monarchia élen járt a haditechnikai újítások fejlesztésében, azok nagy részét a katonai vezető szervek és hivatalok rövidlátása miatt nem ültették át a gyakorlatba. Például a Gunther Burstyn műszaki főhadnagy által tervezett motoros löveg a világ első páncélosa volt, azonban a tervezett tank soha nem készült el. Vö. Balla Tibor 2014. 636. o.

11 Balla Tibor 2014. 637–639. o.

12 Bencze László 2009. 196. o.

A fegyvernemek közül a lovasság alkalmazkodott legkevésbé a hadügy változásaihoz, mind megjelenésében (kék-piros, rikító színű egyenruha, melyet a lovas tábornoki és tisztikai konzervativizmusa miatt csak 1915-ben cseréltek le terepszínűre), mind pedig kiképzésében. A lovasságot elsősorban hadászati felderítésre, valamint az ellenséges lovasság, gyalogság zárt kötelékben végrehajtott rohammal történő legyőzésére és lóháton történő üldözésére képezték ki (a gyalogosan vívott harc a lőképzéssel együtt mellőzött része volt a lovas felkészítésének, az előjárók is csak a legritkább esetben szemlélték¹³).

A gyalogság és tüzérség együttműködésére nem fordítottak kellő figyelmet, a tüzérségnek a gyalogság frontális támadását kellett tüzével támogatnia és az ellenség fegyvernemeit lekötnie. A hadgyakorlatokon és azok kiértékelésén a tüzérségi támogatásnak kevés figyelmet szenteltek.

Mindezek ismeretében kijelenthető, hogy a Monarchia számára egy háború megvívása szinte vállalhatatlan volt.

A tábornoki vezetés eredményességét a kommunikációs nehézségek is befolyásolták, főként a háború kezdeti szakaszában, illetve a későbbi nagy offenzívák (például a gorlicei és a caporettói áttörés) során, hiszen gyakran megszakadt a kapcsolat a hadsereg- és hadtestparancsnokok, valamint az alárendelt csapatok között. Annak következtében a hadosztály-, dandár- és ezredparancsnokoknak sokszor az összehelyzet ismeretének hiányában kellett önálló döntéseket meghozniuk.¹⁴

A fentiekén kívül még több, a vezetés eredményességét meghatározó körülményt sorolhatunk fel a teljesség igénye nélkül, mint például a harctéri veszteségek és a hadianyag pótlásának lassúsága, a másodvonalbeli két népfelkelés alakulatainak alacsonyabb harcértéke.

A vezérkari főnökök vezetési hibái

A Monarchia első világháborús tábornokai közül valószínűleg a legismertebb Franz Conrad von Hötzendorf, a birodalom fegyveres erejének vezérkari főnöke, aki 1914 augusztusától 1917 márciusáig Frigyes főherceg, hadsereg-főparancsnok helyett (aki csak származásának köszönhette beosztását) irányította az osztrák–magyar haderőt.

Conradot szellemi képességei, vezetői tapasztalata és nagy munkabírása a többi tábornoktársa fölé emelték. Szakmai döntéseiben makacsul határozott maradt, szókimondásával megnehezítette a föléje rendelt katonai és politikai vezetők számára, hogy meghajoljanak érvelése előtt, vezérkari főnökként kíméletlenül hajtotta csapatait, és nem vonta le a szükséges következtetéseket a veszteségekből. A háború kezdetétől fogva ellentétek feszültek Conrad rendkívüli katonai ismeretei és kivételes harcászati képességei, illetőleg a hadászati követelmények között.¹⁵

13 Balla Tibor 2014. 638–639. o.

14 Schmitz, Martin 2016. 188–189. o.

15 Bencze László 2009. 195–196. o.

Conrad maga is élenjárta a rossz döntések meghozatalában. A Monarchia bonyolult mozgósítási és felvonulási tervének (kétfrontos háború tervét dolgozta ki Szerbia és Oroszország ellen, amelyet nem hangolt össze kellőképpen a németekével) kimunkálása, valamint a nehézkes gyakorlati kivitelezés és a stratégiai tervezés során súlyos hibákat vétett.¹⁶ Conradot felelősség terheli az osztrák–magyar haderő 1914 nyarán és őszén elszenvedett háborús kudarcaiért, továbbá a háború első hónapjainak rendkívül magas veszteségeiért.¹⁷

Ő a felelős a fő fegyvernemnek tartott gyalogság támadásának (kritika nélkül hitt annak mindenhatóságában) erőltetéséért, melynek a háború első hónapjaiban katasztrofális következményei lettek. Conradot modern gondolkodásuként és a gyalogsági harcászat szakértőjeként tartották számon pályatársai, a háború kitörésekor érvényben lévő, az ő irányításával készült 1911-es gyalogsági szabályzatban a támadásra helyezték a fő hangsúlyt, kiemelve, hogy a gyalogsági támadás előzetes tűzérsegi támogatás nélkül is sikert hozhat. Az orosz–japán háborúban megfigyelőként részt vett Csicserics Miksa véleményét – miszerint a gyakorlati szabályzattal ellentétben a gyalogság rajvonalaának lazábbnak kéne lennie, azzal is csökkentve a lehetséges veszteségeket – Conrad és a vezérkar nem vette figyelembe. A vezérkari főnök mentségére szolgálhat, hogy az európai nagyhatalmak stratégái a háború kitörése előtt ugyanolyan elképzeléseket vallottak, tehát Conrad a fősodorba tartozott nézeteivel. A vezérkari főnök elképzeléseinek primátusa nyilvánvalóan rányomta bélyegét a tábornoki kar egészének hadászati és harcászati nézeteire, a fenti elvek általánosan elfogadottá váltak a tábornokok körében.

Conradot tábornoktársai részéről sok kritika érte. A vezérkari főnök által önállóan tervezett hadműveletek közül (a Limanowa-Lapanów-i kivételével) mind kudarcba fulladt. 1918 júniusában hadseregcsoport-parancsnokként is teljesen csődöt mondott az olasz fronton, s őt kiáltották ki a 150 000 fős veszteséggel zárult piavei katasztrófa bűnbakjának, amely leváltásával zárult.¹⁸

Conrad részbeni felelőssége megállapítható a tábornokok szakmai tudásának hiányaiért is. Hiányzott a megfelelő emberismerete, ezért magas tábornoki beosztásokba arra alkalmatlanokat választott ki. Sok, békében kiválóan megfelelt tábornok a háborúban használhatatlannak bizonyult. Példának okáért Rudolf Pfeffer vezérőrnagy az 1914 júniusában lezajlott ún. nagy vezérkari utazáson az egyik résztvevő fél parancsnokaként bebizonyította alkalmatlanságát. Ennek ellenére Conrad augusztus

16 A Conrad által kidolgozott haditervek a mindenáron való északi irányú támadást irányozták elő a szembenálló orosz erők (melyek nagyságát és elhelyezkedését a lovassági és a légi felderítésnek nem sikerült megállapítania) pontos ismerete nélkül, s figyelmen kívül hagyva a cári csapatok gyors felvonulását.

A Monarchia felvonulási terveiről és mozgósításáról részletesen lásd: Hermann Róbert (főszerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1717–1919. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2015. 279–283. o.

17 A császári és királyi fegyveres erő a háború első másfél hónapja alatt több mint 600 000 fős veszteséget szenvedett, amelyből a nem pótolható veszteség – meghalt, eltűnt, fogságba esett – 350 000 tiszt és katona volt. Bencze László 2009. 200. o.

18 Balla Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó offenzívája az I. világháború olasz frontján. In: Dr. Ravasz István alezredes (szerk.): „Mire lehullanak a levelek...” 90 esztendeje ért véget a Nagy Háború. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2009. 82–88. o.

elsején az osztrák–magyar 3. hadsereg vezérkari főnökévé nevezte ki.¹⁹ Augusztus 30-án azután gyorsan leváltották.²⁰

A vezérkari főnök személyes befolyása érdekében nem mindig a megfelelő szak tudással felvértezett, törekvő tábornokokkal töltötte fel a hadseregek és a hadtestek parancsnoki beosztásait. Válogatott és alkalmazkodó tábornokokból pár év alatt valószínűs érdekcsoportot hozott létre, melynek tagjai a seregtestek irányítóiként az egész haderőben szinte korlátlan hatalomra tettek szert.²¹ Conrad protezsáltja volt többek között Viktor Dankl vezérezredes és Hermann Kövess tábornagy is, akik még 1906 előtt a későbbi vezérkari főnök által irányított 8. gyaloghadosztály dandárparancsnokai voltak Tirolban.²²

Egy olyan háborúban, amely példa nélküli követelményeket állított az abban részt vevő fegyveres erők elé, a vezérkari főnök nem tudott minden kihívásnak egyformán megfelelni. Conrad egy relatíve rosszul felszerelt haderőt vezetett, amely olyan különleges hadművelleti kihívásokkal és nehézségekkel szembesült, melyekkel sem a német, sem az antant hadseregek nem találkoztak. 31 hónapon át volt felelős országa háborús erőfeszítéseiről, tovább, mint Luigi Cadorna (30 hónap) az olasz, Joseph Joffre (28,5 hónap) a francia és Paul von Hindenburg (27 hónap) a német haderő irányításáért.²³ Az adott feltételek mellett Conrad nem volt rosszabb vezérkari főnök, mint a legtöbb „kollégája”.

Conrad utóda 1917 márciusától Arthur Arz von Straussenburg lett, akit a hadsereg főparancsnoki teendőket személyesen átvevő IV. Károly azért választott ki vezérkari főnökének, mert volt csapattisztja múltja (közel két éven át volt a VI. hadtest, majd hét hónapon át az 1. hadsereg parancsnoka), továbbá jó kapcsolatokat ápolt a német tiszttikkal. Inkább egy főhadsegéd szerepét töltötte be az uralkodó mellett, mint egy vezérkari főnökét.²⁴ Őt éppen erélytelensége és túlzott kompromisszum-készsége miatt terheli felelősség, például az 1918 júniusi piavei és dél-tiroli offenzíva elégtelen előkészítéseért, továbbá az ott elszenvedett veszteségért.²⁵

A tábornokok alkalmatlansága és felmentése a háború során

A Nagy Háború kitörése után röviddel kiderült, hogy az osztrák–magyar szárazföldi haderő irányítására és vezetésére hivatott tábornokok jelentős része nem nőtt fel a modern gépi tömegháború (általuk ismeretlen) követelményeihez, megterheléseihez,

19 Schmitz, Martin 2016. 126–127., 156–157. o. Az éves rendszerességgel megrendezett, jól bejáratott sémák szerint végrehajtott békebeli hadgyakorlatok és hadijátékok nem nyújtottak elegendő lehetőséget a magasabb beosztásba helyezendő tisztek és tábornokok vezetői, továbbá katonai képességeinek felmérésére, csupán felületes jellemzést, megítélést tettek lehetővé. Ezért fordulhatott elő, hogy sok csapattiszt a modern háborúról hiányzó ismeretei ellenére tábornoki rangig vitte, s a haderő fontos posztjaira nem a megfelelő tábornokok kerültek.

20 Balla Tibor 2019. 363. o.

21 Bencze László 2009. 195–196. o.

22 Sondhaus, Lawrence: Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse. Wien–Graz, Heeresgeschichtliches Museum / Militärhistorisches Institut, 2003. 197. o.

23 Uo. 211. o.

24 Schmitz, Martin 2016. 139–140. o.

25 Balla Tibor: Arthur Arz vezérezredes katonai pályafutása és szerepe a Nagy Háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. (2017), 1. szám, 3–22. o.

és számosan közülük nem készültek fel annak kihívásaira. Ez az állítás a magasabb parancsnoki beosztásokat betöltő és idősebb tábornokok nagyobb részére igaz volt.²⁶ A háború dimenziói és az általa a parancsnokokkal szemben támasztott elvárások szinte sokként érték őket, és ezzel a ténnyel az osztrák–magyar hadvezetés irányítói (Conrad vezérkari főnök és Frigyes főherceg) is tisztában voltak. A tábornoki kar túlnyomó részét (az 1200 fő mintegy 85 százalékát) kitevő dandár- és hadosztályparancsnokok (vagyis a vezérőrnagyok, illetve altábornagyok) jelentős része sem felelt meg a követelményeknek, s közülük sokan szenvedtek vereséget a szerb valamint az orosz hadszíntéren. Különösen a lovasságnál szolgáló magasabb beosztású tábornokok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Viktor Dankl lovassági tábornok, az orosz hadszíntéren küzdő császári és királyi 1. hadsereg parancsnoka, 1915. március 4-én írt jelentésében kiemelte, hogy az alárendeltségébe beosztott lovashadosztályok parancsnokai vezetőként nem állnak a helyzet magaslatán, és a harctéri helyzettel sincsenek tisztában.²⁷

A lovasságnál szolgáló tábornokok az előítéletek céltáblái voltak, hiszen sokan bíralták a békeidőben szerzett hiányos elméleti ismereteiket és hadászati felkészületlenségüket.²⁸ Elképzeléseik szerint a lovas fegyvernemet klasszikus csatalovasságként (értsd: klasszikus lovasrohamok szemből történő végrehajtására) vetették be, amely a háború első heteiben szó szerint megtizedelte a lovasezredeket.²⁹

A csapatparancsnokok részéről elsősorban a háború előtt főként vezérkari beosztásokat betöltött generálisokat érte kritika. Követelték, hogy tábornokká csak olyanokat nevezzenek ki, akik fizikailag, pszichésen és lelkileg is felnőttek a feladathoz és a háború nehézségeihez. (1914 előtt főleg Ferenc Ferdinánd trónörökös jóindulata, pártfogása kellett a tábornoki előlépéshez. Ő pedig a korrekt viselkedést fontosabbnak tartotta, mint a szakmai kvalitásokat.³⁰)

Kilenc Habsburg főherceg is szolgált a tábornoki karban az első világhégés során, akik az uralkodó kegyéből kaptak tábornoki rangot. Többségük – megfelelő katonai előképzettség vagy tehetség híján – vezetői képességeit meghaladó (hadtest- és hadseregparancsnoki, főszemlélői) beosztást látott el, változó eredménnyel.

A tábornokok vezetői alkalmatlanságának természetesen személyi következményei is lettek. A bevezető határcsatákban és az oroszok elleni mozgóháborúban elszenvedett sikertelenség és vereség következtében csoportosan mentették fel őket.

26 A tábornokok kora nem állt arányban a tehetségükkel, hiszen sok fiatalabb a háború elején fizikailag és lelkileg is hamar összetört. Az idősebbek közül többen is bebizonyították rátermettségüket és vezetési képességeiket a harctéren, mint pl. a nyugállományból aktivált Alois Schönburg-Hartenstein szolgálaton kívüli vezérőrnagy, aki 1897 óta nem szolgált aktívan. Életútját lásd: Balla Tibor 2010. 282–284. o.

27 Schmitz, Martin 2016. 161. o.

28 Kiváló példa erre Tersztyánszky Károly altábornagy, aki a pozsonyi 14. közös gyaloghadosztály parancsnokaként az alárendelt 14. tábori ágyúezredet szemlélte meg. Adolf Aust ezredes ütegeit az orosz–japán háború tapasztalatai alapján rejtve vonultatta fel és vitte állásba, mire az altábornagy annyit reagált, hogy őt a látottak egyáltalán nem érdeklik, a rejtés, a közvetett irányzás és tüzelés unatják, és nem érti azokat. Amit igazából látni akar, egy ezred, mely szépen mutat és vonul fel, valamint gyorsan tud tüzelni. Vö. Pollmann Ferenc 2003. 35. o.

29 Schmitz, Martin 2016. 154. o.

30 Uo. 150–152. o.

A haderőben elharapózott felmentési hullámnak egy uralkodói parancs vetett véget 1914 őszén, melyben a feltűnően nagy számban fogatosított tábornoki felmentések és kényszernyugdíjazások ellen emelte fel a szavát. Ferenc József azt kívánta, hogy mielőtt egy csődöt mondott parancsnok sorsáról döntés születik, alaposan vizsgálják ki, hogy gyávaság, alkalmatlanság vagy a harcászati ítélőképesség megingása és a tetterő kóros tünetekben megnyilvánuló elvesztése áll-e a dolog hátterében. Az elstetett döntéseket kerülni kell, ezért a felmentést csak kivételes esetekben kövesse azonnali nyugdíjazás, s inkább a várakozási illetékekkel történő szabadságolás legyen a gyakorlat.³¹

A háború első hónapjaiban, 1914 végéig a 6 osztrák–magyar hadseregparancsnok közül négyet, a 17 hadtestparancsnok közül hatot, összesen 10 hadosztályparancsnokot, továbbá két tucat dandárparancsnokot váltottak le egyik napról a másikra alkalmatlanság miatt, akik – legalábbis a bajtársaik szemében – a kudarcot vallottak bélyegét viselték.³²

Ugyanakkor sokan saját felemelkedésüket köszönhették a felmentéseknek, mint például Svetozar Boroevia gyalogsági tábornok, aki Rudolf Brudermann lovassági tábornok felmentése után került a császári és királyi 3. hadsereg élére.

Csicserics Miksa gyalogsági tábornok, Conrad nagy kritikusa szerint a vezérkari főnök állt például Moritz Auffenberg és Blasius Schemua gyalogsági tábornokok leváltása mögött, amely nem szakmai teljesítményük alapján történt (Auffenberg a 4. hadsereg élén a komaróvi csata győztese volt), hanem azért, mert Conrad a potenciális utódait félre akarta állítani. Érdekes tény, hogy a tábornokok nagy részét a katonai sikertelenségük indokával váltották le, miközben a hadászati tervezés fő felelősei (Conrad és alárendeltjei, valamint a hadsereg-főparancsnokságra beosztott tábornokok) továbbra is a helyükön maradtak.³³

Néhány tábornok a harctéri kihívások (a fizikai megpróbáltatások, a harctéri stressz, az ellenség tűzérési fölénye, a hatalmas és indokolatlan veszteségek stb.), az események és a felelősség súlya alatt pszichésen összeomlott és öngyilkosságba menekült. Különösen a háború első heteiben és hónapjaiban fordult elő több ilyen eset. Friedrich Freiherr Wodniansky von Wildenfeld altábornagy a 15. közös gyaloghadosztály parancsnoka 1914. augusztus 28-án öngyilkosságot követett el.³⁴ Halálának kiváltó oka az volt, hogy parancsnokként rossz döntést hozott: egy két oldalról mocsárral határolt keskeny úton kényszerítette előnyomulásra csapatait, amelyeket az oroszok összpontosított tűzérési tüze megtizedelt. Wodniansky hadosztályának magas veszteségeit látva főbe lőtte magát.³⁵

Franz Paukert altábornagyot, a 16. közös gyaloghadosztály parancsnokát Rudolf Brudermann lovassági tábornok, a 3. hadsereg parancsnoka alkalmatlansága okán

31 Pollmann Ferenc: Oroszlán, karddal és lúdtollal. Doberdói Bánlaky József élete és munkássága. Budapest, Históriaantik, 2014. 75–76. o.

32 Rauchensteiner, Manfred 2013. 244. o.

33 Schmitz, Martin 2016. 128–129. o.

34 Balla Tibor 2019. 519. o.

35 Rauchensteiner, Manfred 2013. 232–234. o.

felszólította a parancsnokság átadására, és krónikus gyomorbántalmakkal a háterszágba küldte. Tápiószőlőnél a vonatról leszállva a vasúti sínekre feküdt, és így követte el öngyilkosságát.³⁶

Cornelius Blaim vezérőrnagy, a nagyszebeni menetdandár parancsnoka volt az első osztrák–magyar tábornok, aki 1914 augusztusában orosz hadifogságba esett Rohatynnál. 1915. május közepén Veronal túladagolással öngyilkosságot követett el, mivel a fogságot szégyennek tartotta.³⁷

1915 elejétől a tábornokok leváltása ritkábbá vált. A parancsnoki viszonyok konszolidálódtak. A háború későbbi menete során a tábornokokat az életkorukra, az egészségi állapotukra (kimerültség, háborús neurózis stb.) hivatkozva cserélték le, de a leváltás sok esetben azért vált szükségessé, mert parancsnokként előjáróikkal, illetve a szövetséges német tábornokokkal nem értettek szót. A felmentetteket általában várakozási illetékkel szabadságolták (ami rendszerint háterszági vagy otthoni gyógykezeléssel járt együtt), vagy (kényszer)nyugdíjazták, esetleg háterszági beosztásba helyezték, illetve a legmagasabb rangúak közül néhányat (például Frigyes főherceg tábornagyot 1917 februárjában) az uralkodó rendelkezésére bocsátottak. Pár arisztokrata származású tábornokot az udvari testőrségeknél helyeztek el (így lett Conrad 1918. július 15-től az összes udvari testőrsegek ezredese, Tersztyánszky Károly vezérezredes 1917. szeptemberétől a császári és királyi Testőr Lovasszázd kapitánya a háború végéig.)

Ferenc József életében összesen 98 tábornokot mentettek fel. IV. Károly uralkodása idején, 1917 februárjától a háború végéig elsősorban az idősebb tábornagyok és vezérezredesek közül helyeztek néhányat rendelkezési vagy inaktív állományba.

A tábornokok vezetői képességei és tulajdonságai

Az első világháborús osztrák–magyar tábornoki kar vezetői és hadvezéri teljesítményének megítélése nem egyszerű feladat. Vezetői erényeiket, így szakmai tehetségüket, bátorságukat, helytállásukat tekintve csak néhányan magaslottak ki az átlagból (például Hermann Kövess és József Ágost főherceg tábornagyok, Alfred Krauss, Szurmay Sándor, Hadfy Imre gyalogsági tábornokok), akik ritkán veszítettek csatát vagy hadjáratot,³⁸ de ők is csak viszonylag szűk mozgástérrel rendelkeztek. A legtöbb alacsonyabb rangú tábornok fegyvertárából hiányzott az önálló döntéshozatal és a kezdeményező készség. Általában csak a felülről érkező parancsokat hajtották végre legjobb tudásuk szerint.

Néhányan katasztrofális harctéri kudarcokat szenvedtek el (lásd Oskar Potiorek tábornagyi fiascoja a szerb fronton 1914 őszén vagy József Ferdinánd főherceg

³⁶ Uo. 234–235. o.

³⁷ Balla Tibor 2012. 860. o.

³⁸ Kövess neve a Szerbia és Montenegró elleni 1915–1916-os győztes hadjárat, József Ágost főhercegé az 1915–1916-ban a Doberdó-fennsíkon vívott védelmi hadműveletekkel, Krauss neve az 1917. októberi caporettoi áttöréssel, Szurmayé az 1915 telén a Kárpátokban és az Uzsoki-szorosban vívott honvéddő harcokkal, Hadfy Imréé az 1914. decemberi limanowai győzelemmel forrott össze.

vezérezredes hadseregének veresége a Bruszilov-offenzíva során), melyek általában az illető tábornokok azonnali felmentésével jártak együtt.³⁹

Az 1200 fős tábornoki kar csak kisebb hányadára volt jellemző, hogy törődött a csapatai ellátásával, helyzetével. Ketten nagy népszerűségnek örvendtek a tisztek és a katonák között. Alois Schönburg-Hartenstein vezérezredes és József Ágost főherceg tábornagy az isonzói frontszakaszon szinte naponta megfordult az első állásokban, hogy erősítsék csapataik erkölcsi erejét, továbbá ott tájékozódjanak a harci helyzetről. Nem mellékesen személyes bátorságukkal is kitűntek: Schönburg 1918 júniusában egy gránátszilánktól sérült meg, amikor katonáit vezette a Piave folyón való átkeléskor, ezért a tábornokok elitjéből egyedüliként viselhette a Sebesülési Érmét. József Ágost egyetlen tábornokként viselhette a Károly Csapatkeresztet, a Piavénél a Montellón folyt harcok során tanúsított bátorságáért pedig később a Tiszti Arany Vitézségi Érmét kapta meg.⁴⁰

A tábornokok vezetői képességeinek fogyatékosságai időnként általános emberi gyarlóságokkal is párosultak, amelyeknek bemutatására egyetlen találó példa is elegendő: Tersztyánszky Károly vezérezredesre kortársai szerint (főként az 1915 első hónapjaiban lezajlott kárpáti téli csata során) jellemző volt az emberi erőforrások pazarló felhasználása, az értelmetlenül konok ragaszkodás a kitűzött célokhoz, a frontális támadás erőltetése. Kortársai vérebnek nevezték, hiszen kegyetlen, alárendeltjeivel szemben durva és kíméletlen volt. Emberi tulajdonságai közül a túlfejlett önértzetét, az érzékenységet, a hiúságát, a diplomáciai érzék teljes hiányát, a bűnbak- és konfliktuskeresést említhetjük meg.

Ráadásul időnként kényúrként viselkedett: 1915 tavaszán a Kárpátokban a tábori csendőrök egy összetorlódott kocsioszlopot azért nem engedtek tovább haladni, mert Tersztyánszky megtiltotta, hogy délutáni alvását a forgalom zajával megzavarják. A hangoskodásra általában érzékeny volt, így 1916 őszén, az orosz fronton a tiszti étkezde baromfiállományának fiatal kakasait leölték, hogy kukorékolásuk nehogy korán reggel felverje a parancsnokot.⁴¹

A tábornokok közötti személyes ellentétek is nehezítették a vezetés hatékonyságát. Például József Ágost főherceg és Tersztyánszky Károly között kölcsönös és tartós ellenszenv feszült.⁴² Svetozar Borojević, „az Isonzó oroszlánja”, az 5. hadsereg parancsnoka a vele közölt parancsok ellenére érdektelenséget mutatott a magashegységi védelmi állások kiépítésében, amely állandó konfliktusokhoz vezetett közte és Alfred Krauss, az osztrák–magyar Délnyugati Front vezérkari főnöke között.⁴³

39 Potiorek táborszernagy 1914 őszén két offenzívát indított a szerbek ellen, mely decemberben az összes elfoglalt szerb terület kiürítésével végződött. József Ferdinánd főherceg 4. hadserege 1916. június 4. és 16. között állományának 54%-át veszítette el, és különösen magas volt az orosz hadifogságba esett katonák száma.

40 Schmitz, Martin 2016. 171–172. o.

41 Pollmann Ferenc 2003. 9., 132., 134. o.

42 Uo. 80–82. o.

43 Schmitz, Martin 2016. 208. o.

A tábornoki kar háborús veszteségei

A tábornokok hadvezéri tevékenységük közben óhatatlanul ki voltak szolgáltatva a hadiszerencsének. Az első világhéges folyamán összesen hét osztrák–magyar tábornok (1914 végéig négy, 1916-ban és 1918-ban egy-egy vezérőrnagy, 1917-ben pedig egy altábornagy) veszítette életét a hadszíntéren.⁴⁴

Tizenkét tábornok esett orosz hadifogságba (3 még 1914 őszén, 9 pedig Przemysl 1915. március 22-én történt kapitulációja alkalmával). Közülük 11 fő tért vissza otthonába, Blaim vezérőrnagy öngyilkosságot követett el a kényszerű rabságban.⁴⁵ Az 1918. november 3-án délután aláírt padovai fegyverszünetet követő 24 órában 9 tábornok esett olasz hadifogságba.

Összegzés

A címben körvonalazott témakör komplexitása miatt tanulmányomban csupán az általam leglényegesebbnek tartott problémák felvetésére és a felmerült kérdések megválaszolására szorítkoztam.

A Monarchia túlnyomó részben átlagos vezetői és hadvezéri képességekkel bíró, a legmagasabb rangokat elért és azzal együtt a haderő legfontosabb posztjait betöltő tábornoki elitjének, valamint a főként hadosztály-, illetve dandárparancsnoki vagy azzal egyenértékű beosztásokat ellátó altábornagyoknak és vezérőrnagyoknak jelentős szerepük volt abban, hogy Ausztria–Magyarország soknemzetiségű hadserege (az ellenséges antant várakozások, valamint az előre nem látott háborús nehézségek és vereségek ellenére) a háború során végig egységes maradt; általában véve megállta helyét a hadszíntereken – eredményes védekezésre mindvégig, s időnként (legtöbbször német segítséggel) jelentős győzelmek kivívására is képes volt –, valamint a hátszági feladatok ellátása közben; továbbá 1918. november elején még akkor is harcolt a birodalom 1914-es határain kívül, amikor Ausztria–Magyarország államalakulatként már megszűnt létezni.

Az osztrák–magyar tábornokok kétségtelenül az első világháború meghatározó személyiségei voltak. A fentebb leírt, vezetői, parancsnoki és hadvezéri tevékenységüket negatívan befolyásoló tényezők ellenére, összességében elfogadható teljesítményt mutattak fel. Néhány döntő csatában és hadjáratban sikerült diadalt aratniuk az ellenségén, de a háború végső kimenetelét érdemben nem tudták befolyásolni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balla Tibor: Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma. Budapest, Scolar Kiadó, 2003.

Balla Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó offenzívája az I. világháború olasz frontján. In: Dr. Ravasz István alezredes (szerk.): „Mire lehullanak a levelek...” 90 esztendeje ért véget a Nagy Háború. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2009. 82–88. o.

44 Steiner, Jörg C.: Schematismus der Generale und Obersten der k.u.k. Armee. Stand: 31. Dezember 1918. Wien, Edition S&H, 1992. 218–223. o.; Rauchensteiner, Manfred 2013. 965–966. o.

45 Balla Tibor 2012. 848–862. o.

- Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Tábornagyok, vezérezredek, gyalogsági és lovassági tábornokok, tábornokok. Budapest, Argumentum Kiadó, 2010.
- Balla Tibor: Osztrák–magyar tábornokok orosz hadifogságban az első világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. évf. (2012), 3. szám, 847–862. o.
- Balla Tibor: A militarista birodalom mítosza. Az osztrák–magyar haderő az első világháború előestéjén. *Hadtörténelmi Közlemények*, 127. évf. (2014), 3. szám, 628–645. o.
- Balla Tibor: Arthur Arz vezérezredes katonai pályafutása és szerepe a Nagy Háborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 130. évf. (2017), 1. szám, 3–22. o.
- Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2019.
- Bencze László: Az állóháború harcászati és hadászati előzményei. Budapest, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, 2009.
- Hermann Róbert (főszerk.): Magyarország hadtörténete III. Magyarország a Habsburg Monarchiában 1717–1919. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2015.
- Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Budapest, Balassi Kiadó, 2003.
- Pollmann Ferenc: Oroszlán, karddal és lúdtollal. Doberdói Bánlaky József élete és munkássága. Budapest, Históriaantik, 2014.
- Rauchensteiner, Manfred: Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 2013.
- Schmitz, Martin: »Als ob die Welt aus den Fugen ginge«. Kriegserfahrungen österreichisch-ungarischen Offiziere 1914-18. Paderborn, Ferdinand Schöningh, 2016.
- Sondhaus, Lawrence: Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse. Wien-Graz, Heeresgeschichtliches Museum / Militärhistorisches Institut, 2003.
- Steiner, Jörg C.: Schematismus der Generale und Obersten der k.u.k. Armee. Stand: 31. Dezember 1918. Wien, Edition S&H, 1992.